

*В. В. Щегельський, В. В. Гудима (Кам'янець-Подільський)*

## **Гончарний промисел на Поділлі у дослідженнях навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка**

З початку діяльності Навчально-наукової лабораторії етнології співробітники зосередили свою увагу на вивченні етнорегіону Поділля, зокрема на дослідженні ремесел та промислів. Працюючи в етнологічних експедиціях, її учасники зібрали значний матеріал про гончарний промисел на Поділлі.

Свого часу гончарну справу в етнорегіоні висвітлювали у своїх працях такі науковці, як: Є Сіцінський [13], В. Січинський [14], О. Прусевич [10], В. Гульдман [6], Г. Александрович [1], А. Афанасьєв-Чужбинський [2], Н. Григоріів [5], І. Рибак [11], А. Гаврищук, В. Нечитайло [3], Ю. Савін [12], В. Юрченко [16], Т. Пірус [9], А. Трембіцький [15] та ін. Також, дослідженню гончарства присвячена монографія подільського етнографа Л. Мельничук [7].

Актуальним на сьогодні є продовження вивчення унікальності характеру побутування гончарного ремесла у його локальних проявах. Так, зосереджуючи увагу на розвідках, здійснених у момент безпосередньої роботи дослідника із майстром, можливістю зафіксувати ще “живі” свідчення безпосередніх носіїв гончарського досвіду чи їх нащадків, залучаючи при цьому сучасні технології фіксування сприйнятої інформації. Розшукані експонати, які поповнюють експозиційну залу лабораторії етнології, дозволять відвідувачам зрозуміти порівняльно-естетичний, практичний аспекти цього ремесла та продовжать термін їхнього уже музейного життя.

На певній стадії свого культурно розвитку, а частково й до сьогодні, населення етнорегіону України – Поділля – намагаючись забезпечити свої фізичні потреби у харчуванні, вимагало й захисту від впливу природно-кліматичних чинників і не тільки. Саме наявність на території покладів глини та нескладність її видобування, через незначну глибину залягання, спричинило до інтенсивного її використання з ціллю побудови житлових будинків та господарських приміщень, де застосування глини забезпечувало майже п'ятдесятивідсотковий результат у частці заграчених на будівництво матеріалів. Одночасно із врахуванням її фізичних властивостей (глина є пластичною під час формування і досить твердою після випалу (близько 900°, а також має широкий спектр природних барв – від білої, кремової, охристої до червоної, коричневої і темно-сірої) виникали кустарні центри гончарів, які забезпечували потребу жителів у предметах повсякденного життєвого, зокрема у побутовому посуді, в якому зберігалася, готувалася і подавалася їжа.

За розповідями старожилів с. Зінків, “глину для виробів гончарі добували у спеціальних шахтах, що знаходилися на північно-західній околиці села на “Глинисках”. Глибина їх сягала до 20 метрів. Доброякісна (“глуста”) глина витягувалася звідти за допомогою блоків. Закладка такої шахти коштувала до 30 рублів. За рік з неї вибирали приблизно 3 тисячі підвід глини. З однієї підводи виходило 3 “штуки” – 360 горшків” [11, с.84]. У смт Смотрич, наприклад, “глину беруть на всі чотири сторони села, на полі. де є “цілець”, де є таке поле, що не воране, тільки туди, як на Балин, туди не брали, там

чорнозем. Вот в Зінько'ві, то там добувають глину, вона дуже важна була. Скільки в нас гончарів було, а горнята зо Зінько'ва багато на'ших же гончарів купляли в них. В них така була глина, що 5 мм товщини, ну, а колись горшки – мамалигу там пекли, всьо то чистили, шкрябали, то вишкрябували до 1 мм і вони трималися, така була глина, но вона була на глибині 16 м, у шахтах добували її, таке було, а в нас трохи простіше, поверхносно, 3–4 штики лопатою, а потім, зо 2 штики глини, ну, як попадеш...”\* [17]. Також, географічні умови проживання сприяють розвитку гончарного ремесла. Зокрема, у с. Рахни Лісові (Вінниччина) “поклади глейки і глинозему були розташовані на території села, за селом, але здебільшого на городах рахнян, які стали займатися гончарною справою... Тут вони добували глину відкритим способом; за допомогою лопат і дерев'яних відер...” [9].

У першій третині ХХ ст. у різних регіонах України діяло понад сімсот гончарних осередків, серед яких: Бубнівка, Бар, Смотрич, Майдан, Бобрік, Жорнище, Меджибіж, Зіньків, Гайсин, Кам'янець-Подільський, Летичів, Купин та ін., що на Поділлі.

Значної шкоди гончарному промислу в Україні завдала примусова колективізація. Спроби заснувати у багатьох сільських осередках гончарні артілі зазнали невдач. Різно скоротилася кількість кустарів-гончарів, оскільки усі працездатні селяни му-сили працювати у колгоспах. Щоправда, такі артілі все таки працювали, незважаючи на невдоволення майстрів. У таких об'єднаннях ремісників забезпечували матеріалом, їм виплачували зарплатню, забезпечували гуртовий збут товару, а вони взамін виконували планові замовлення, втрачаючи при цьому індивідуалізм та творчий підхід. Така ситуація призвела до того, що гончарна продукція у 1910–1920-х роках докорінно стала відрізнятися від “класичних” зразків. “Тут з'являється темно-коричневе (майже чорне) або коричнево-вохристе (без обливання) тло і майже зникає контурний розпис, а з ним зображення птахів, рослинний орнамент. Використовується техніка фляндрівки з переваженням геометричних мотивів, виконаних по сирій обливці” [8, с. 409–419].

У зв'язку з цим, стиль та висока культура, яка була притаманна розписам попередніх часів, починає занепадати. Фляндрівка (у гончарстві народні майстри користувалися кількома техніками декорування: ритування, глясування, ріжкування, фляндрування, штампик і ліплення. Фляндрування – це з'єднання за допомогою гострого предмета трьох або чотирьох стрічок анговів, подібно до мармурових розводів, – чітких і зигзагоподібних) якраз і дає змогу працювати швидко й не потребує такої майстерності, як наприклад, виведення ріжком зображення птаха, людської постаті. Можливо, саме в цей час, зменшується кількість побілу, через те, що “з ним було багато мороки, два рази потрібно було палити” [19].

До майстрів, які продовжували працювати “на себе”, так званим кустарним способом, застосовувалися, як розповідають ремісники, жорсткі заходи: “Були часи, коли люди в шкірянках лазили по горі і били начиння (випалений, чи той, що був на просушуванні посуд). Дід Григорко був мисо'чник. Щоби собі начиння зробити, то мав ще таке саме в колгосп віддати задурно. Це все вже після війни, десь 50-ті роки було і перед війнов було гоненіє” [19].

З середини ХХ ст. спостерігається процес занепаду осередків гончарства, пов'язаний з новими соціально-економічними передумовами. У цей час промислова продукція витісняє народні ремесла. “Безземелля та малоземелля змушували селян Зінькова

(і не тільки – Авт.) найматися; до поміщиків, цукрозаводчиків. Значна частина селянства, в умовах аграрного перенаселення, займалась ремеслами... Особливо мізерні земельні наділи мешканців села змушували їх шукати заробітків. Причому це було їх не побічне, а головне заняття. Хоча деякі гончарі й мали невеличкі земельні наділи, але вони їх, як правило, здавали в оренду (наспіл). “Спільники” зобов’язувалися привезти йому глину, дрова для випалювання горщиків, дати коней для вивезення посуду на базар тощо” [11, с. 84].

Після Великої Вітчизняної війни, через те, що багато гончарів не повернулися з фронту, спостерігається затухання гончарної справи, проте вже у перші повоєнні десятиріччя гончарство поживалося з причини нестачі ужиткового посуду. Розпочинається швидке відновлення виробництва кераміки, створюються гончарні артілі на базі колишніх осередків.

70–80-ті роки ХХ ст. знову позначилися занепадом українського гончарства, усе менше залишалось досвідчених гончарів. Напівмеханізовані керамічні цехи і заводи для вироблення масової продукції, що імітує народні гончарні вироби стали серйозним конкурентом окремо діючим ремісникам. Рятуючи ситуацію, ремісники почали за зразки брати маловартісні фабричні вироби, оскільки вони набагато легші у виконанні. Натомість народні традиційні зразки вимагали більшої затрати часу та професійних умінь. Дослідник Н. Григорієв, у своїй праці “Поділля. Географічно-історичний нарис» вказує на прояви негативного впливу ярмарків та фабричного виробництва на розвиток кустарних промислів, що проявлялось у низькій якості ремісничої продукції [5, с. 54].

Мануфактурна продукція конкурує із кустарною і перемагає через масовість випуску продукції та низьку ціну, а це у результаті такої політики вироби гончарів стають не модними. Все частіше говориться про заможність селян через вжитковий посуд, яким вони користувалися. Бідніші верстви обходилися посудом, як його називали череп’яним, або просто – “черепки” (полив’яні речі з глини хоча і мали гарний вигляд, але й дорого коштували, тому населення користувалось неполив’яним посудом). Певне, не через гонитву за збагаченням, а шукаючи вихід із ситуації, яка склалася кустарі збільшували кількість виробів на продаж, при цьому значно знижувалася їхня якість. Причиною цього був економічний чинник, оскільки збільшення кількості населення та нестача землі змушували селян взятися за кустарні промисли не стільки задля отримання додаткового прибутку, скільки для того щоб вижити. Кустарні промисли здебільшого ставали єдиним заробітком.

У книзі історика А. Прусевича “Санитарно-гигиеническое положение гончарства в Подольской губернии” описуються важкі умови праці гончарів, хвороби, що виникали внаслідок роботи з глиною [10].

Намагаючись забезпечити прожиток своїй сім’ї, ремісник-гончар платив за це своїм здоров’ям. Під час етнологічних експедицій, спілкуючись із старими майстрами, вони все частіше скаржаться на болі в руках, демонструючи покручені ревматизмом руки, адже повсякчас і в спеку, і в мороз вони були у вогкості (такі ж професійні хвороби заробляють собі колачі крипище та чинбарі). Молодшого ж віку майстри стверджують: “Гончарі не страждають, що руки в воді. Деколи корч лапає. Глина певно лічевна” (Можливо те, що вони ще молоді. – Авт.) [17].

Не кожен із здорових чоловіків міг бути гончарем, через специфіку роботи за гончарним кругом: “Хоть навіть буде десять електричних кругів, більше всьоравно не зробиш. Того!, що лічно в мене, в батька і діда так було. Мало було таких гончарів, щоб не закачувало. А во! круг крутиться, а я ж то дивлюся сюда. А так як в автобусі люди їдуть, що закачує. Що виходить аж до тошноти. Голова більше не витримає. Як вона годна. ... Деколи тако, як впрешся, більше зробиш зараз, то вийдеш з-за круга, аж тошнота до горла підходить, то собі ходиш по подвір'ю, щось друге робиш. Десь, тако, треба походити грохи. Батько розкаже, він вже старий гончар, то дуже мало було таких гончарів, щоб їх не не закачувало. Співали. Вот. Коли співаєш, робили, голосно, менше закачує... Я собі навіть малим дивував, дід кидав куфайку на подвір'я, вліті серед дня і спить. А оказується, я то не знав, закачує...” [17], так розповідає про своє захоплення гончар із діда-прадіда Карпович Микола Михайлович, який проживає у м. Хмельницький, а влітку, провідуючи батьків у смт Смотрич, сідає за гончарний круг, при цьому батькове серце радіє, що він все таки не останній гончар у Смотричі.

Дбаючи про збільшення випуску своєї продукції гончарі заздалегідь заготовляли матеріал. Привезену глину вони зсипали звичайно або на подвір'ї у спеціально відгороджене місце (якщо влітку), або у кутку хати і залишали на певний час “дозрівати”, перемішуючи час від часу лопатою та поливаючи водою (потрібно зважити на тип побудови оселі, та кількість членів сім'ї). “Сушили вироби в приміщенні. Для цього влаштувались поздовжні полиці (“пльонтри”), і поперечні “тромки”. Підсушений посуд переносився на горнице. Хати гончарів були здебільшого напівкурними. Дим ішов по лежку (“рулі”) в сіни, відтак завертав у бовдур, даючи тепло, потрібне взимку для просування виробів”. [11, с. 85].

Постійна висока вологість у приміщенні, яка утворювалася внаслідок підготування глини до роботи та випаровування води із свіжовиробленого посуду, сприяла поширенню цвілевого грибка. Через це в майстрів та їхніх родинх часто хворіли легені.

Проте, жителька з с. Купин (Городоччина) Деріш Г. В. розповідає: “У дитинстві (6 років) в мене на руках були водяні прищипи між пальцями. Сусід гончар витягнув ті горщики та закрив мене на 1–2 хв у печі. Було дуже гаряче і страшно. Я вийшла мокра і вони відразу засохли і більше проблем не було” [18].

Ще одним із позитивів такої роботи є можливість підтримувати себе у прекрасній фізичній формі, як зазначають майстри: «Взагалі, то дуже добре вог, хто хоче похудати може, пожалуста за гончарство, ... я сам за зиму набираю ваги, а потім за літо помаленьку за гончарним кругом все зганяю» [17].

Однією з причин, яка стала на заваді безперервності передачі досвіду, стало обов'язкове відвідування дітьми шкіл, про що зазначає у своєму дослідженні І Рибак: “Селяни неохоче віддавали своїх дітей у школи, вбачаючи в цьому втрату робочих рук. Лише взимку з'являлася у них можливість віддавати дітей на навчання. А у сім'ях гончарів, кушнірів, інших ремісників діти були зайняті роботою круглий рік [11, с. 89]. У церковному літописі Покровської церкви зазначалось: “Щоб виростити доброго гончара батьки вчать цьому ремеслу своїх дітей з раннього віку. Зайшовши в хату можна побачити, як семирічні хлопчики та дівчата займаються цією справою. Ця обставина, між іншим, має великий вплив на те, що писемність в приході поширюється дуже важко. Віддавати своїх дітей, у школу селяни не бажають” [6, с. 746]. Така поведінка

батьків спричинена не стільки ситуацією, яку ми спостерігаємо, а швидше всього їхньою переконаністю у своїй правоті, стосовно бачення ними місця дитини у дорослому житті, до якого вони її вже готували.

Природним місцем збуту виробів був ярмарок. Це пояснюється наявністю попиту на керамічні вироби, їх здатністю до конкуренції. “Везли свій товар гончарі здебільшого кінями, при чому для практики батько брав з собою сина або дочку. Ті, хто не мав тягла, віддавав свій товар кінному гончареві “з половини” [11, с. 86].

Бувало, що не маючи транспорту для доставки своїх виробів на базар гончар сам запрягався у воза: “Вот діда брат – Федь, такий був. Він дожив шось до 90 років. Дужий був, то возом тягнув до Ставища (село Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.). Зо Смотрича, зо 50 км десь полями. І на віз начиння, жінка тоже на возі, запрягся сам, бо коня не було і потягнув оце до Ставища. І вот тутво, з великого моста на глину, цей горб на Стару Гуту, вот він витягував, но жінка допомагала. А так з горба, то сідав і ногами керував. Наші гончарі вози малі мали. А з Зінькова великі, з обручками, накріті, а наші не-накривали тільки в соломі” [17].

Розповідають навіть бувальщини: “Набрав колись один чоловік, цілий вік бідний і діти, мішок мисок і пішов навпражки в Чемірівці, пішки десь зо 30 км. Звечора йшов наранок на базар. Приніс на ярмарок, а ніс мішок на плечах, руки задерев'яніли. Та й вже обрадувався, бо вже вотут скине та й якусь копійку вторгує для тих дітей. Скидав, руки задерев'яніли, мішок вирвався, впало, побилося, бідняка витріпав мішок перевернув черепки, виснавив, і пішов додому. Всьо, нема булочки. Такі були моменти”. [17].

Бувало, що влада, не вбачаючи для себе перспективи, закривала та нищила базари, тим самим знищуючи традиційність культури можливих зустрічей і спілкування, мистецтва купівлі та продажу. Місцеві жителі с. Купин Городоцького р-ну Хмельницької обл. розповідають: “В нас туг, на центрі, був великий базар. Такими фірами возили звідусіль зі Смотрича, Карабчєва, так як з Левади. Цяво вся площа, де хати, кіоск – був базар – була волость. Ричко був голова, так, як райдержадміністрація зараз. Він трактора пригнав, а Савичевський Ясько (Іван) лігав під трактора, шоби не закрити цього базару, але всьоравно переорали. Люди поробили городи і побудували хати (чотири хати на тій площі постросно, так як до млина). (Там навіть золотого збирали, горшки глиняні, ложки)” [20].

Прикро, але на сьогодні, ми зустрічаємо лише в найбільших колись осередках часом працює один-два старі майстри, а той взагалі немає вже в живих. Урбанізація суспільства спричинила до занепадання спадкоємності гончарних традицій. “Раніше в печі готували їжу, зберігали в глиняному посуді молоко, сметану, сир... А зараз – газові, електричні плити, посуд алюмінієвий, емальований, – дещо з сумом в голосі говорить Михайло Костянтинівич Карпович (83 роки, гончар з діда-прадіда), – і тому потреба в глиняному посуді різко впала. Купують ще в мене в Смотричі і в Кам'янці-Подільському глеки під молоко, горщики під вазони, макітри. І то здебільшого люди з навколишніх сіл... Смотрицька молодь цурається батьківського ремесла, неохоча до цієї “нечистої праці”. А було ж... [4].

Бодем душі стала для українців, зокрема подолян, трагедія, спричинена катастрофою на ЧАЕС. Так с. Рахни Лісові (Вінниччина) у недавньому потужний гончарний осередок про, який нагадують ще мікро топонімічні назви – “Ліківці”. “Ця назва і сьогодні

залишилась селі, але дедалі частіше додають: “Де колись жили гончарі”... Сьогодні в селі Рахни Лісові працює один гончар – Чайка Михайло, який передає знання і вміння своєму сину. Але сусідки Чайки М. розповідають про ті часи, коли на Ліківці майже в кожній хаті творили гончарі. Ще живі бабусі, які колись дівчатками розмальовували дитячі іграшки, ще пам’ятають вже літні люди основну роботу – гончарну справу... Однак, забрудненість села і віднесення (після катастрофи на ЧАЕС) його до району з підвищеним радіаційним фоном не дають змоги порушувати питання про відродження в селі давнього промислу. Сьогодні дітям радять менше займатися природними матеріалами на уроках праці, не зловживати, прогулянками до лісу, не вивчати навколишні красиви”. [9].

Отже, враховуючи на сьогодні досягнення науковців у вивченні гончарної справи в Україні, та акцентуючи увагу на її здобутках етнорегіонального характеру розуміємо, що все таки це є маленька дешиця такого внеску. Час вимагає сконденсованості творчих задумів різнофахових дослідників, проектуючи роботу у локальному її вираженні, безпосередньо з носіями традицій такого практично необхідного ремесла, як гончарство.

\* тут і далі збережено мову респондента.

**Джерела та література:** 1. Александрович Г. Кустарне промыслы // Юго-Западный край в экономическом отношении. Сборник статей, под ред. А. И. Ярошевича. – К., 1913. – С.69–71. 2. Афанасьев -Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1863. – Ч. II. Очерки Днестра. – 438 с. 3. Гавришук А. П., Нечитайло В. В., Рибак І. В. Адамівські гончарі. // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 3. – С.90. 4. Гончарство у Смотричі. Дослідницька робота студентки ІІ у групи Кам’янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського Войцехівської Роксолани. – 1995 // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 5. Григорій Н. Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам’янець-Подільський: Оіом, 2003. – С.54–55. 6. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Подольский губернский статистический комитет, 1889. – 514 с. 7. Мельничук Л. С. Гончарство Поділля в системі етнокультури українців (друга половина XIX–XX століття): дис... д-ра іст. наук: 07.00.05 // Лідія Семенівна Мельничук. – Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 431с. 8. Петрущенко Р.М. Художні особливості розписів кераміки Бара XIX – поч. XX ст. /Р. М. Петрущенко // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С.409–419. 9. Пірус Т. Гончарі села Рахни Лісові (минуле і теперішнє) // Етнологія Поділля. Вінницький краєзнавчий музей. – Вінниця, 2006. 10. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 18. 11. Рибак І. В. Зінків від найдавніших часів до сьогодення. Наукове видання / І. В. Рибак. – Кам’янець-Подільський, 2010. – 160 с. 12. Савін Ю. Гончарство на Поділлі // Прапор Жовтня. – 1988. – 13 серпня. 13. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии // К. – II., 1904. – С. 25–102. 14. Січинський В. Подільське гончарство // Нова хата. – 1937. – № 4. – С 5–6. 15. Трембійський А. М. Євфимій Січинський і Володимир Січинський – дослідники українського гончарства, кераміки та порцеляни / А. Трембійський // Краєзнавство. – 2006. – № 1/4. – С. 45–49. 16. Юрченко В. Вплив ярмарків та базарів на розвиток ремесел та промислів Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.) / Юрченко В. // Наукові записки Вінницького

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип.12. – Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2007. – С. 253–257. 17. Зап. 03.07. 2010 р. Чупрун Ірина Леонідівна від Карпович Миколи Михайловича, 1952 р.н., освіта вища, приватний підприємець, українець, у смт Смотрич Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. // Експ. – 2010р. 18. Зап. 14.07.2010 р. Гудима Вадим Валерійович від Деріш Галини Василівни, 1940 р.н., освіта 10 кл., ланкова, в с. Купин Городоцького р-ну Хмельницької обл. // Експ. – 2010 р. 19. Зап. 03.07.2010 р. Щегельський Валерій Васильович від Карпович Михайла Костянтиновича, 1927 р.н., українець, у смт Смотрич Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. // Експ. – 2010р. 20. Зап. 14.07.2010 р. Щегельський Валерій Васильович від Деріш Галини Василівни, 1940 р.н., освіта 10 кл., ланкова, в с. Купин Городоцького р-ну Хмельницької обл. // Експ. – 2010 р.

*О. В. Школьная (Киев)*

### **Фаянсовые фабрики князей Радзивиллов в контексте изучения инфраструктуры замковых комплексов Украины, Беларуси и Польши как объектов всемирного культурного наследия и туризма**

*Аннотация. Статья посвящена вопросам сохранения наследия замковых комплексов Радзивиллов в Украине, Беларуси и Польше с причастными к инфраструктуре дворцов «фарфурнями» и «фаянсарнями». Особое внимание уделено вопросам интеграции художественных сил предприятий «белого золота» Жолквы, Глинско (ныне Украина), Бялой Подляски, Неборова (территория этнической Польши), и Сверженья (земли современной Беларуси).*

*Ключевые слова: Радзивиллы, фарфор, фаянс, Жолква, Глинско, Бяла Подляска, Несвиж, Свержень, Неборов, XVII – XVIII столетия.*

В современных условиях глобализации появляется всё больше возможностей для изучения значительных явлений культуры минувших эпох и осознания их масштабов как объектов всемирного наследия в контексте перспектив развития весомых направлений мирового туризма. Сохранение артефактов и памятников, ценных в историческом, архитектурном, этнокультурном планах, забота о них, дают возможность планирования и разработки дальнейших путей использования, развития и приумножения наследия, оставленного нам предыдущими поколениями.

В этой связи обращает на себя внимание перечень потенциальных памятников, которые имеют большие шансы со временем войти в реестр объектов ЮНЕСКО всемирного значения, расположенных на территориях бывших стран СССР и так называемого соцлагеря, оказавшихся ныне в составе СНГ и Евросоюза. А именно – Украины, Беларуси, Польши, Литвы, Латвии. История названных стран переплетена воедино с эпохи Средневековья, прошла общий путь в период Ренессанса и эпохи барокко-классицизма, отдельные регионы находились после Киевской Руси и Речи Посполитой в составе России вплоть до нового времени.

Историческим эпохам соответствовали вышеуказанные большие стили, которые послужили формированию обликов замков, крепостей, малых поселений и больших